

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
Жешувський університет імені Королеви Ядвіги

ІСТОРІЯ – МЕНТАЛЬНІСТЬ – ІДЕНТИЧНІСТЬ

IV

*Історична пам'ять українців і поляків у період формування
національної свідомості в XIX – першій половині XX століття*

Колективна монографія за редакцією
ЛЕОНІДА ЗАШКІЛЬНЯКА
ЙОАННИ ПІСУЛІНСЬКОЇ
ПАВЛА СЕРЖЕНІИ

HISTORIA – MENTALNOŚĆ – TOŻSAMOŚĆ

IV

*Pamięć społeczna Ukraińców i Polaków w okresie kształtowania
się ich świadomości narodowej (wiek XIX i pierwsza połowa XX)*

Praca zbiorowa pod redakcją
LEONIDA ZASZKILNIAKA
JOANNY PISULIŃSKIEJ
PAWŁA SIERŻĘGI

Львів
ПАІС
Видавництво Львів
2011

УДК 930.1(438+477)“18/19”
ББК Т1(4П)5/6+Т1(4Ук)5/6
І 907

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Володимир Трофимович*
доктор історичних наук, професор *Михайло Глушко*

***Видання здійснено за підтримки
Посольства Республіки Польща в Україні***

Колективну монографію видано в авторській редакції

*Рекомендовано Вченою радою
історичного факультету Львівського національного університету
імені Івана Франка 17 березня 2011 р. (протокол № 6)*

І 907 Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. – Львів: ПАІС, 2011. – 536 с.

ISBN 978-966-1585-65-1

У книзі, підготовленій учасниками міжнародного науково-дослідного проекту “Історія–ментальність–ідентичність. Місце і роль історії та істориків в житті українського і польського народів в XIX і XX століттях”, вчені України і Польщі подали результати своїх досліджень проблематики взаємодії історичної думки та науки із соціальною пам'яттю в період формування національної свідомості українців і поляків в XIX і XX століттях. У центрі уваги дослідників знаходяться найрізноманітніші аспекти впливу історичних знань на суспільну свідомість представників двох сусідніх народів у змінюваних суспільних обставинах націє- і державотворення за останні два століття.

Призначена для науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, журналістів, політиків.

ББК Т1(4П)5/6+Т1(4Ук)5/6

ISBN 978-966-1585-65-1

© Леонід Зашкільняк, 2011
© ПАІС, 2011

ЗМІСТ / TREŚĆ / CONTENTS

Передмова / Przedmowa / Preface (Леонід Зашкільняк).....	11
<i>Частина 1. Історична пам'ять як явище суспільної свідомості і шлях її трансформації / Zbiorowa pamięć jako zjawisko społecznej świadomości i drogi jej transformacji / Historical memory as phenomenon of social consciousness and ways of its transformation.....</i>	<i>19</i>
Леонід Зашкільняк (Львів). Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі / Pamięć zbiorowa i społeczne funkcje historii we współczesnym świecie / Historical memory and social functions of history in contemporary world.....	21
Єжи Матерніцкі (Жешув). Колективна пам'ять як предмет історичних досліджень / Pamięć zbiorowa jako przedmiot badań historycznych / Collective memory as the subject of historical studies	27
Вікторія Серєда (Львів). Соціальна пам'ять і проблеми націєтворення в сучасній Україні / Społeczna pamięć i problemy kształtowania się narodu we współczesnej Ukrainie / Social memory and problems of nation-formation in contemporary Ukraine	37
Рафал Стобєцкі (Лодзь). Колективна / соціальна пам'ять і супутні їй контексти / Pamięć zbiorowa / społeczna i towarzyszące jej konteksty / Collective / social memory in contexts.....	44
Ірина Колесник (Київ). Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / Pamięć zbiorowa i historiografia: archetypy współdziałania / Historical memory and historiography: archetypes of interaction.....	54
<i>Частина 2. Роль історіографії в конструюванні образів минулого українців і поляків / Rola historiografii w konstruowaniu tożsamości Ukraińców i Polaków / Historiography role in identity construction of Ukrainian and Poles</i>	<i>65</i>
Алла Киридон (Київ). Маски пам'яті в умовах трансформації суспільства / Maski pamięci w warunkach transformacji społeczeństwa / Masks memory in transforming society	67
Володимир Ващенко (Дніпропетровськ). "Пам'ять історика": обмежувальні структури історичного часу та способи їх презентації у текстах Михайла Грушевського / "Pamięć historyka": ograniczające struktury historycznego czasu i sposoby ich prezentacji w tekstach Mychajła Hruszewskiego / "Memory of the historian": restrictive structures of historical time and ways of their presentation in Mychajlo Hrushevs'ky's texts	75

Віталій Тельвак (Дрогобич). Історія на службі пропаганди: праці Михайла Грушевського в інформаційній діяльності Союзу Визволення України / Historia w służbie propagandy: prace Mychajła Hruszewskiego w informacyjnej działalności Sojuszu Wyzwolenia Ukrainy / History on the Propaganda's Service: M. Hrushevsky's papers in information activity of the Union for the Liberation of Ukraine..... 87

Кишиштоф Крульчик (Познань). Людвік Цвікліньський (1853–1942): львівський вчений, громадський діяч і політик другої половини XIX століття / Ludwik Ćwikliński (1853–1942): Lwowski uczoney, działacz społeczny i polityk drugiej połowy XIX wieku / Ludwik Ćwikliński (1853–1942): Scholar, social activist and politician in Lviv in the second half of the 19th century 96

Ришард Томчик (Щецин). Михайло Павлик. Публіцист і політик, діяч українського національного відродження / Mychajło Pawłyk. Publicysta i polityk, działacz ukraińskiego odrodzenia narodowego / Mychajło Pavlyk. Publicist and politician, activist of ukrainian national revival 115

Еугеніуш Коко (Гданськ). Минуле України і польсько-українських стосунків в публіцистиці Францішека Равіти-Гавронського, присвяченій українському питанню (після 1918 року) / Przeszłość Ukrainy i stosunków polsko-ukraińskich w publicystyce Franciszka Rawity-Gawrońskiego poświęconej kwestii ukraińskiej po 1918 roku / Past of Ukraine and Polish-Ukrainian Relations in Franciszek Rawita-Gawroński's Approach to the Ukrainian Issue After 1918..... 131

Йоанна Пісулінська (Жешув). Післявоєнні долі львівських істориків / Powojenne losy historyków lwowskich / Post-war lots of historians from Lviv..... 138

Ігор Чорновол (Львів). Дискурс колонізації в українській історіографії у світлі теорії фронтиру / Dyskurs kolonizacji w historiografii ukraińskiej w świetle teorii frontier'u / The Discourse of colonization in ukrainian historiography in lighting up of frontier's theory.. 151

Частина 3. Суспільні чинники формування соціальної пам'яті українців і поляків / Społeczne czynniki kształtowania się zbiorowej pamięci Ukraińców i Polaków / Social factors of Ukrainians and Poles collective memory forming..... 165

Тетяна Литвинова (Дніпропетровськ). Формування нової соціальної ідентичності еліти Лівобережної України в другій половині XVIII – першій половині XIX століття та історична пам'ять / Kształtowanie się nowej społecznej tożsamości elity Lewobrzeżnej Ukrainy w drugiej połowie XVIII – pierwszej połowie XIX wieku i pamięć historyczna / The new social identity of left-side Ukrainian elite forming in the second half of XVIII – first half of XIX centuries and the social memory 167

Олег Журба (Дніпропетровськ). У боротьбі за історичну пам'ять регіону: малоросійська історіографічна експансія на Правобережжя в середині XIX століття / W walce o pamięć historyczną regionu: małorosyjska historiograficzna ekspansja na Prawobrzeżną Ukrainę w połowie XIX wieku / Fighting for historical memory of region: the Malorussian historiography expansion on right-side Ukraine at the middle of XIX century..... 174

Василь Педич (Івано-Франківськ). Культурницько-просвітницька діяльність Наукового товариства імені Шевченка початку XX ст. як чинник конструювання історичної пам'яті / Kulturalno-oświatowa działalność Naukowego Towarzystwa imienia Szewczenki na początku XX wieku jako czynnik konstruowania zbiorowej pamięci Ukraińców / The cultural and educational activities of the Shevchenko Scientific Society at the beginning of the 20th century as a factor of the historical memory formation 181

Мажена Іваньска (Лодзь). Історична пам'ять лодзинської еліти на початку XX століття / Pamięć historyczna elit łódzkich na początku XX wieku / Historical memory of Lodz elite in the beginning of the 20th century 191

Сергій Троян (Рівне). Міжвоєнний період у політиках пам'яті України і Польщі: точки біфуркації / Międzywojenny okres w politykach pamięci Ukrainy i Polski: punkty bifurkacji / The interwar period in memory politics of Ukraine and Poland: bifurcational points 200

Володимир Комар (Івано-Франківськ). Організаційні аспекти політики прометеїзму в міжвоєнній Польщі / Organizacyjne aspekty polityki prometeizmu w Polsce międzywojennej / Organizational aspects of the prometheism policy in interwar Poland 209

Ганна Вуйцік-Лаган (Кельце). Українська національна меншина в II Речіпосполитій і державне виховання. 30-ті роки XX століття / Ukrainńska mniejszość narodowa w II Rzeczypospolitej a wychowanie państwowe. Lata trzydzieste XX wieku / The Ukrainian national minority in Second Polish Republic and 'public education'. The 30s of the 20th century 218

Дорота Мальчевска-Павелец (Катовіце). Формування "злої пам'яті". Образ II Речіпосполитої в комуністичній пресі сталінської Польщі / Budowanie „złej pamięci”. Образ II Rzeczypospolitej w komunistycznej prasie Polski stalinowskiej / A negative memory is building up. A portrait of the second republic presented in communist press of stalinist Poland 236

Частина 4. Історичні знання як засіб формування суспільної свідомості суспільства / Wiedza historyczna jako środek kształtowania świadomości społeczeństwa / Historical knowledge as instrument forming social consciousness of society 251

Юрій Волошин (Полтава). Образ "освіченого суспільства" Гетьманщини XVIII ст. в працях українських істориків другої половини XIX – першої половини XX ст.: довге життя історіографічного міфу / Образ „oświeconego społeczeństwa” Hetmańszczyzny XVIII wieku w pracach ukraińskich historyków drugiej połowy XIX – pierwszej połowy XX wieku: długie życie historiograficznego mitu / The image of "enlightened society" of Hetmanshshyna in XVIII century in Ukrainian historians' writings of the late nineteenth – early twentieth century: long life of historiography myth 253

Іван Куций (Тернопіль). Генеза історичної свідомості галицьких інтелектуалів XIX ст.: специфіка взаємодії русофільської та українофільської парадигм / Geneza historycznej świadomości galicyjskich intelektualistów XIX wieku: specyfika wzajemnego oddziaływania paradygmatów rusofilskiego i ukrainofilskiego / The Genesis of Historical Consciousness of Galician Intellectuals of the XIXth century: the Specificity of Interaction of Russophile and Ukrainophile Paradigms 262

Оксана Руда (Львів). Образ козацтва в польській історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / <i>Obraz Kozaczyzny w polskiej historiografii drugiej połowy XIX – pierwszej trzeciej XX wieku</i> / Cossacks image in Polish historiography at the end of XIX – the first third of the XX th centuries.....	267
Ян Снопко (Білосток). Історична освіта в діяльності Польського Гімнастичного Товариства “Сокіл” в Галичині (до 1914 року) / <i>Edukacja historyczna w działalności Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Galicji (do 1914 roku)</i> / History teaching in the activity of Polish Gymnastic Society “Sokół” (“Falcon”) in Galicia (until 1914)	277
Євген Сінкевич (Миколаїв). Роль краківської історичної школи в конструюванні минувшини поляків / <i>Rola krakowskiej szkoły historycznej w konstruowaniu przeszłości Polaków</i> / The Krakow Historical School Role in the Polish National Past Construction.....	287
Магдалена Новак (Гданськ). Діяльність Романа Олександра Шептицького в польських студентських організаціях (Вроцлав 1884–1885, Краків 1886–1887) / <i>Działalność Romana Aleksandra Szeptyckiego w polskich organizacjach studenckich (Wrocław 1884–1885, Kraków 1886–1887)</i> / The activity of Roman Aleksander Sheptyts’kyi in the Polish students’ organizations (Wrocław 1884–1885, Cracow 1886–1887)	295
Лідія Лазурко (Дрогобич). “Кwartalnik Historyczny” міжвоєнного періоду: на сторожі виховних інтересів нації / “Kwartalnik Historyczny” okresu międzywojennego: na straży wychowawczych interesów narodu / “Kwartalnik Historyczny” between the wars: protecting up-bringing interests of nation.....	307
Стефан Цяра (Варшава). Роль Львівських архівів в історичній освіті до 1939 року / <i>Rola archiwów lwowskich w edukacji historycznej do 1939 roku</i> / The role of Lviv archives in historical education till 1939	317
Віталій Яремчук (Острог). “Націонал-комуністичні” концепції в професійній історичній думці радянської України / „Narodowo-komunistyczne” koncepcji w profesjonalnej historycznej myśli Ukrainy radzieckiej / “National and communist” concepts in professional historical thought of Soviet Ukraine	322
Марта Сікорська-Ковальська (Лодзь). Традиції польського соціалізму в історіографії після 1945 року / <i>Tradycje polskiego socjalizmu w historiografii po 1945 roku</i> / Traditions of Polish socialism in historiography after 1945	330
Анна Бжезіньська (Лодзь). Українська проблематика в творчості Єжи Ключовського. Аналіз вибраних прикладів / <i>Problematyka ukraińska w twórczości Jerzego Kłoczowskiego. Analiza wybranych przykładów</i> / Ukrainian problem in the works of Jerzy Kłoczowski. Analysis of selected examples	344

Частина 5. Традиції і зміни у функціонуванні історичної пам'яті суспільства / Tradycja i zmiany funkcjonowania pamięci zbiorowej społeczeństwa / Traditions and changes in social memory functioning of society..... 353

Ігор Райківський (Івано-Франківськ). Уявлення наддніпрянських громадянців про Галичину та її населення (1860–1880-ті роки) / Wyobrażenia ludności Nadnieprza o Galicji i jej mieszkańcach (1860-1880) / The Idea of the Ukrainians from above two side of the Dnieper (Naddnipyrianshchyna) about Galicia and its population (1860–1880) 355

Сергій Серяков (Харків). Образ єзуїтського шкільництва в історичній пам'яті поляків доби Романтизму: передумови формування і головні риси / Obraz jezuickiego szkolnictwa w zbiorowej pamięci Polaków okresu Romantyzmu: przesłanki kształtowania się i główne cechy / The image of Jesuit education in the social memory of the poles through the Romanism period: premises and main traits..... 366

Роман Голик (Львів). (Уявне) минуле: стереотипи історії в ментальності галичан XIX – першої половини XX століття / (Wyobrażona) przeszłość: stereotypy historyczne w menalności Galicjan XIX–XX wieku / (Imagined) Past: the Stereotypes of the History in the Mentality of Galician Society of the 19th – first half of 20th Century 376

Валентина Шандра (Київ). Совісні суди в Україні (кінець XVIII ст. – 1860-ті роки): соціальна пам'ять про традицію та законодавча норма / „Sumienne” („Sowisni”) sądy w Ukrainie (koniec XVIII – 60. lata XIX wieku): społeczna pamięć o tradycji i norma ustawodawcza / The conscientious court (“sovisnyj”) in Ukraine (the end of XVIII and 1860th): social memory and legislative norm 385

Остан Серета (Львів). Формування національної традиції. Українське козакофілство у Галичині в 60-х роках XIX століття / Kształtowanie się narodowej tradycji. Ukraińskie kozakofilstwo w Galicji w latach 60. XIX wieku / Shaping a National Tradition. Ukrainian Cossackophilism in Galicia in the 1860s..... 395

Павел Серженга (Жешув). Конституція 3 Травня в галицькій історичній думці і публіцистиці 1891 року / Konstytucja 3 maja w galicyjskiej myśli historycznej i publicystyce 1891 roku / The 3rd May Constitution in Galician historical thought and journalism in 1891 404

Юрій Присяжнюк (Черкаси). Історична пам'ять як проблема “одного покоління” (із досвіду націоналізації українського селянства) / Pamięć historyczna jako problem „jednego pokolenia” (z doświadczenia nacjonalizacji ukraińskiego chłopstwa) / Historical memory as problem of “one generation” (from experience of Ukrainian peasantry’s nationalization) 422

Маріоля Гошовська (Жешув). Матиця Польська та її історичні публікації для “народу” / Macierz Polska i jej publikacje historyczne dla „ludu” Macierz Polska (Polish Motherland) and its historical publications for the ‘folk people’ 432

Сергій Рудько (Острог). Відродження традицій українського козацтва у добу Національно-демократичної революції 1917–1921 років / Odrodzenie tradycji ukraińskiej kozaczyzny pod czas Narodowo-demokratycznej rewolucji 1917–1921 / The Renaissance of the Ukrainian Cossack’s Traditions through the period of national-democratic revolution (1917–1921)..... 446

Віталій Масненко (Черкаси). Конструювання традиції української державності: історіографічні схеми та історична пам'ять 1920-х років / Konstruowanie tradycji ukraińskiej państwowości: historiograficzne schematy i pamięć zbiorowa lat 20. XX wieku / Establishing the tradition of Ukrainian statehood: historiography schemes and historical memory of the 1920s	456
Вікторія Волошенко (Макіївка). "Нові культурні цінності" селянства в уявленнях дописувачів "Хуторянина" та "Хлібороба" / „Nowe kulturowe wartości” chłopstwa w wyobrażeniach dopisywaczy „Chutorianyna” i „Chliboroba” / Peasants “new cultural values” in the Representations of Intellectuals – the Reporters of “Khutoryanin” and “Khliborob”	468
Тетяна Цимбал (Кривий Пір). Міфологізація “свого” та “чужого” в умовах імміграції / Mitologizacja „swojego” i „obcego” w warunkach imigracji / Mythologization of “one’s own” and “foreign” in immigrations	482
<i>Частина 6. Українсько-польські аспекти історичної пам'яті /</i>	
<i>Ukraińsko-polskie aspekty pamięci obu narodów / Ukrainian-Polish aspects of social memory both nations</i>	<i>489</i>
Барбара Клясса (Гданськ). Один народ, але... Історики монархічної романтичної течії про українське питання / Jeden naród, ale... Historycy romantycznego nurtu monarchistycznego wobec kwestii ukraińskiej / One Nation, but... Polish Romantic (Monarchist) Historians and the Ruthenian / Ukrainian Question.....	491
Станіслав Криньскі (Жешув). У колі Золотої Грамоти / W kręgu Złotej Hramoty / Following the Golden Charter (Zolotaya Gramota)	500
Микола Генік (Івано-Франківськ). Річпосполита багатьох народів в українській і польській історичній пам'яті / Rzeczpospolita wielu narodów w ukraińskiej i polskiej historycznej pamięci / Rzeczpospolita of many nations in Ukrainian and Polish historical memory	509
Барбара Кубіс (Ополе). Поляки та українці – два народи, поділені болісною історією: польсько-українські стосунки під час Другої світової війни (в світлі вибраних меморіальних записів) / Polacy i Ukraińcy – dwa narody podzielone bolesną historią: Polsko-ukraińskie stosunki w okresie II wojny światowej (w świetle wybranych zapisów wspomnieniowych) / Poles and Ukrainians – Two peoples divided by painful history: Polish-Ukrainian relations during the World War II in tue light of memories.....	518
Інформація про авторів / Informacja o autorach / Information about authors	533

PAWEŁ SIERŻĘGA

(Rzeszów)

KONSTYTUCJA 3 MAJA W GALICYJSKIEJ MYŚLI HISTORYCZNEJ I PUBLICYSTYCE 1891 ROKU

Obchodom setnej rocznicy Konstytucji 3 maja w 1891 r., poświęcono dotąd sporo uwagi. Posiadają one bogatą literaturę¹. W tym artykule koncentruję się wyłącznie na analizie prac, które powstały w związku z obchodami setnej rocznicy jej uchwalenia². Tematyka ustawy majowej inspirowała wiele ówczesnych środowisk twór-

¹ H. Winnicka, *Socjaliści wobec obchodów setnej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja i wybuchu powstania kościuszkowskiego*, [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w., zbiór studiów pod red. J. Maternickiego*, Warszawa 1981, s. 317-333; A. Galos, *Tradycje Trzeciego Maja w obchodach historycznych*, [w:] *Konstytucja Trzeciego Maja w tradycji i kulturze polskiej*, pod red. A. Barszczewskiej, Łódź 1991, s. 454-471; Ejusd., *Ewolucja tradycji trzciomajowej w obchodach historycznych*, [w:] *Konstytucja 3 Maja z perspektywy dwusetnej rocznicy (1791-1991)*, pod red. T. Kulak, Wrocław 1993, s. 31-52; K. Matwijowski, *Obchody rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 Maja i udział w nich mniejszości narodowych*, [w:] tamże, s. 25-30; F. Sawicka, *Setna rocznica Konstytucji 3 maja w świetle wydawnictw pamiątkowych*, [w:] tamże, s. 53-66; A.F. Grabski, *Program i symbol: 3 Maja w polskiej myśli politycznej*, [w:] *Konstytucja 3 Maja w tradycji i kulturze polskiej. „Acta Universitatis Lodziensis”. Folia Historica*, Łódź 1991, t. 41, s. 225-233; A. Wierzbicki, *Konstytucja 3 maja w historiografii polskiej*, Warszawa 1993, s. 51-85.

² Nie wszystkie opracowania zostały omówione. Skoncentrowałem się na analizie najbardziej reprezentatywnych prac autorstwa L. Finkla, O. Balzera, A. Sokołowskiego, S. Starzyńskiego, P. Popiela, S. Tarnowskiego, M. Danielaka. Literatura dotycząca ustawy majowej była jednak dużo bogatsza. Wystarczy wspomnieć tu prace: K. Bartoszewicz, *Księga pamiątkowa setnej rocznicy ustanowienia konstytucji 3 maja*, Kraków 1891, t. I-II; K. Bąkowski, *Kraków w czasie wielkiego*, Lwów 1891; K. Falkiewicz, *O konstytucji Trzeciego Maja*, Lwów 1891; M. Jakob, *Na pamiątkę Konstytucji 3 Maja 1791, napisał... dla dzieci Izraela*, Gorlice 1891; *Kołomyjska Księga Pamiątkowa ku uczczeniu setnej rocznicy ogłoszenia Konstytucji Polskiej z dnia Trzeciego Maja 1791*, Kołomyja 1891; *Materiały do dziejów ostatniego stulecia Rzplitej. Polskiej, Trzeci Maj (sic) i Targowica*, zebrał i ułożył S. Korwin, Kraków 1890; J. Miklaszewski, *Odczyt w stuletnią rocznicę Konstytucji 3 Maja napisał...*, Kraków 1991; W. Niedziałkowska, *W stuletnią rocznicę 1791-1891*, Lwów 1891; M. Offmański, *Wypadki historyczne w Polsce po Trzecim maja 1791 r. skreślił...*, Kraków 1892; [Tadeusz Pannenko], *W stuletnią rocznicę dnia 3 maja 1791 ludowi polskiemu tę jasną kartę dziejów ojczystych poświęca Lech*, Lwów 1892; F. Rawita-Gawroński, *Trzeci maja – obraz dramatyczny. W setną rocznicę ogłoszenia Konstytucji 3 maja 1791*, Lwów 1891; H. Sawczyński, *Jan Dekert, prezydent miasta Warszawy*,

czych. Zajmowali się nią historycy prawa, historii politycznej, ekonomiści, literaturoznawcy i publicyści. Częściej była spontaniczną reakcją wynikającą z potrzeby zaangażowania w bieżące wydarzenia, pretekstem dającym możliwość prezentacji własnych zapatrywań i poglądów w kwestiach społeczno-politycznych, rzadziej opartym na rzetelnym warsztacie opracowaniem naukowym. Każdy z tych przypadków jest dla historyka interesujący. Daje możliwość prześledzenia, jak pod płaszczykiem historycznych pamiątek, przemycano ideologię, wykorzystywano jubileusz do promowania narodowych wartości i idei.

Zagadnieniu Konstytucji 3 maja sporo uwagi poświęcił uczeń Ksawerego Liske Ludwik Finkel. Zrobił to dwukrotnie w jubileuszowym 1891 r. Po raz pierwszy w kwietniu, kiedy w Towarzystwie Prawniczym we Lwowie wygłosił odczyt na temat genezy konstytucji¹ oraz w pracy „Konstytucja 3 maja w setną rocznicę jej nadania”, wydanej nakładem Macierzy Polskiej². Przemawiając w Towarzystwie Prawniczym dał się poznać jako historyk, któremu bliskie były wzorce niemieckiej szkoły krytycznej³. Berlińskie i paryskie studia, wykłady i seminaria m.in. Theodora Mommsena, Reinholda Kosera, Johanna Droysena, Heinricha Treitschkego, Charlsa Seignobosa, Ernsta Lavisse’a, ugruntowały historyczny warsztat Finkla i wyznaczyły powszechnodziejową perspektywę rozważań zagadnień historycznych. Nie prowadząc badań nad wiekiem XVIII, korzystając jedynie z dostępnych opracowań, Finkel dokonał wnikliwej analizy sytuacji międzynarodowej w Europie, tworzącej tło dla reform ustrojowych Rzeczypospolitej. Akt uchwalenia Konstytucji, podobnie jak W. Kalinka czy M. Bobrzyński, nazwał „zamachem stanu”. Zastosowane pojęcie, podobnie jak u poprzedników, nie miało jednak znaczenia pejoratywnego. Służyło podkreśleniu, że przewrót polityczny nastąpił wprawdzie z pominięciem form, które nakazywały zwyczaj i prawa sejmowe, dokonał się jednak w sposób „wyjątkowy” i „niezwykły”, bez większych przeszkód ze strony opozycji. Przemawiając do historyków prawa i praw-

pierwszy stanu miejskiego obrońca i przewodnik, Lwów 1891; S. Smolka, *Stanowisko mocarstw wobec konstytucji Trzeciego maja*. „Przegląd Polski”, 1891; S. Szczepanowski, *O Konstytucji 3 maja (odczyt w stuletnią rocznicę)*, [w:] Ejusd., *Myśli o odrodzeniu narodowym, zebrane przez H. Szczepkowską i A. Plutyńskiego. Pism i przemówień t. I*, Lwów 1907; *Trzeci Maja (Szkic historyczno-społeczny)* oraz *Katechizm o tajemnicach rządu polskiego*, przez F. Jezierskiego, Lwów 1891; M. Wysłouchowa, *O Konstytucji Trzeciego maja i przyczynach, które ją wywołały*, Lwów 1891.

¹ L. Finkel, *Konstytucja 3. Maja. Wstęp historyczny. Odczyt mianiny w Towarzystwie prawniczym we Lwowie d. 28. Kwietnia 1891*, Lwów 1891 (odbitka z numeru jubileuszowego „Gazety Narodowej”); Dobrze został oceniony w „Czasie”. Zob. *W towarzystwie prawniczym lwowskim*, „Czas”, 1.V.1891, nr 99.

² L. Finkel, *O Konstytucji 3 maja. W setną rocznicę jej nadania napisał...*, Lwów 1891.

³ J. Maternicki, *Polska refleksja teoretyczna i metodologiczna w dziedzinie historii w okresie neoromantyzmu i modernizmu. I. Wzrost zainteresowania problematyką metodologiczną – kontynuacje i metamorfozy myśli pozytywistycznej*, „Przegląd Humanistyczny”, 1979, nr 7, s. 48-51; Ejusd., *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX wieku*, Rzeszów 2009, s. 230, 259-266; K. Błachowska, *Ludwik Finkel (1858-1930)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku, pod red. J. Maternickiego przy współpracy L. Zaskilniaka*, Rzeszów 2007, s. 285-308.

ników, Finkel unikał oceny prawnej konstytucji. Czuł się pewniej na gruncie historii politycznej. Skoncentrował się na dwóch, kluczowych jego zdaniem zagadnieniach: ówczesnej dyplomacji europejskiej i dokonujących się przemianach w sposobie myślenia elit na temat ustroju i przyszłości państwa polskiego. W swym wystąpieniu, Finkel poszukiwał wyjaśnienia przyczyn jej opracowania. Ubolewał, że dotąd nie ma wglądu w kulisy prac nad konstytucją (prace W. Kalinki uznał za dalece niewystarczające). Interesowało go nie tyle dzieło, co proces jego tworzenia, „ukryte działania” i dyskusje toczące się wokół wizji przyszłej Polski.

Lwowianin akcentował zagadnienia polityki europejskiej, skoncentrowane na zachodzie wokół kwestii amerykańskiej, a na wschodzie – Turcji, wyznaczających ós podziałów politycznych i militarnych. Kluczową rolę w tych ostatnich zajmowała Rosja, umiejętnie wykorzystująca antagonizm austriacko-pruski. Tło zagadnień politycznych przedstawionych przez Finkla było stosunkowo szerokie, dotyczyło niemal półwiecza. Jednym z kluczowych zagadnień uczynił traktat austriacko-rosyjski z 15 maja 1781 r., skutkujący utworzeniem Związku Księzęcego, a w perspektywie podziałem Europy na dwa, antagonistyczne obozy, wobec których Polska nie mogła pozostać neutralną¹. Wraz z rozpoczęciem drugiej wojny rosyjsko-tureckiej w 1787 r., sytuacja polityczna w Europie stała się jeszcze bardziej napięta, czego dowodził podpisany przez Prusy i Anglię traktat w Loo (1787). Podjęte w tej sytuacji przez Stanisława Augusta próby zbliżenia z Rosją w celu uzyskania koncesji politycznych, wobec obaw Rosji przed wojną z Prusami, zakończyły te plany. Warszawa stała się centrum uwagi dyplomacji Fryderyka Wilhelma II. Finkel odcinał się od wszelkiej spekulatywności, prób odpowiedzi na pytanie, czy można było lepiej wykorzystać sytuację międzynarodową dla przeprowadzenia reform ustrojowych w Polsce. Przestrzegał, że z perspektywy stulecia, znajomości archiwaliów, łatwo ulec pokusie ocen. Rolę historyka widział nie jako oskarżyciela czy wydającego wyroki sędziego, ale naukowca próbującego zrozumieć przyczyny i wyjaśniać procesy historyczne w ścisłym związku z epoką w której przebiegały². Pytał retorycznie dlaczego Polacy nie zachowali politycznej neutralności, dali się uwieść polityce pruskiej, czego skutkiem było przymierze zawarte w marcu 1790 r. Wyjaśnień szukał w agresywnej polityce Rosji wobec Rzeczypospolitej. Nadarzała się okazja dla przeprowadzenia reform ustrojowych. Jak kruche były podstawy związku z Prusami, okazało się po śmierci arcyksięcia austriackiego i cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego Józefa II, przejściu rządów przez Leopolda II i zawarciu między potęgami niemieckimi ugody w Reichenbach (lipiec 1790). W Warszawie obawiano się, że normalizacja stosunków politycznych w Europie doprowadzi do sytuacji, w której Polska „pozostanie bez alianta, bez wojska, bez rządu!” Jedynym rozwiązaniem była zmiana konstytucji, wprowadzenie zasady dziedziczności tronu, który po śmierci Stanisława Augusta Poniatowskiego miał objąć elektor saski Fryderyk August. W ten sposób próbowano związać dyplomację polską z europejską, uzyskać poparcie dla reform dworów niemieckich³.

¹ L. Finkel, *Konstytucja 3. Maja*, s. 6-11.

² Tamże, s. 13.

³ Tamże, s. 16.

Drugą zasadniczą dla Finkla kwestią była dyskusja sejmowa posłów, skoncentrowana na zagadnieniach ustrojowych. Przywołując wystąpienia przeciwników konstytucji i ich adwersarzy Finkel dowodził, że nie chodziło w tym przypadku o erystykę, ucieranie poglądów, dochodzenie do konsensusu. *Między tymi zapatrywaniem – pisał – i między tymi ludźmi leży jakby przepaść, szeroka i głęboka, ciemna jakaś i odstraszająca – podanie sobie dłoni tu jest niemożliwym*¹. Dzielił ich stosunek do tradycji, odmienna świadomość społeczno-polityczna i odmienny stosunek do rudymentarnych dla wolności szlacheckiej pryncypiów wolności i równości. Dyskusje sejmowe ujawniły jak fundamentalne i nie do pogodzenia ze sobą były to różnice. Starły się ze sobą dwa systemy myślenia: *Polska nowa, wyobrażenia nowe, wyzwające się z dawnych pojęć o złotej wolności, walczyła z Polską starą, z Polską anarchiczną, z Polską oligarchiczną, która nie mogła wyobrazić sobie, nie mogła pojąć ojczyzny bez elekcji królów bez pactów conventów, bez artykułu de non praestanda obedientia, bez konfederacji i liberum veto, bez sądownictwa szlachty nad poddanymi*². Historyk wskazywał, jak ważną rolę odegrała w tym starciu działalność Stanisława Leszczyńskiego, Stanisława Konarskiego, Stanisława Staszica, Hugo Kołłątaja oraz nowoczesna edukacja zreformowanego przez KEN szkolnictwa. Spór o reformę ustrojową, był też sporem o utrzymanie, bądź zmianę uprzywilejowanej pozycji oligarchii magnackiej, stąd wynikał ich zdecydowany sprzeciw wobec wszelkich przemian.

Oceniający konstytucję Finkel jawi się jako historyk środka, daleki od skrajności. Nie chce nazywać Konstytucji „politycznym testamentem dawnej Polski”. Dla historyka nie miała ona nic z tradycji, stanowiła wręcz jej zaprzeczenie, była aktem nowoczesnym, pierwszym aktem „nowej Polski i nowego pokolenia”. Jej idee przyczyniły się do rozbudzenia, „ducha narodu”, stały się istotnym elementem zbiorowej, zreformowanej świadomości kolejnych pokoleń Polaków.

O ile wystąpienie Finkla na forum Towarzystwa Prawniczego prowadziło do syntetycznych ujęć dyplomacji europejskiej, jako tła dla polskich reform ustrojowych, to w opracowaniu popularnym, przeznaczonym dla niewykształconego historycznie czytelnika, akcent został położony na analizę. Dzieło było dwuwarstwowe. Ponieważ w myśl założeń celem fundacji „Macierzy Polskiej” była oświata ludowa³, wymuszało to na autorach dostosowanie formy i języka do możliwości poznawczych odbiorców. Tym razem, w dwóch pierwszych częściach opracowania, stanowiących wprowadzenie do omówienia zagadnień konstytucyjnych, Finkel posłużył się plastycznym, barwnym i opisowym językiem. Była to historia zorientowana personalistycznie, nastawiona na kształtowanie wyobrażeń, emocjonalna i przepojona dydaktyzmem, momentami wręcz

¹ L. Finkel, *Konstytucja 3. Maja*, s. 19.

² Tamże.

³ Szerzej na temat wydawnictwa „Macierzy Polskiej” zob. L. Finkel, *Macierz Polska we Lwowie*, [w:] *Encyklopedia wychowawcza*, pod red. R. Pleniewicz, Warszawa 1909, t. VII, s. 335-336; J. Szocki, *Książka popularna dla ludu (na przykładzie „Macierzy Polskiej”)*, [w:] *Książki i prasa w systemie komunikacji społecznej. Przeszłość, dzień dzisiejszy i perspektywy*, Lublin 2002, s. 61-67; M. Hoszowska, *Macierz Polska we Lwowie: jej rola w kształtowaniu pamięci Polaków na przełomie XIX i XX w.* (tekst publikowany w niniejszym tomie materiałów).

naïwna. Zastosowane środki nie były przypadkowe. Chodziło nie tyle o faktografię, ale wyjaśnienie, „wytłumaczenie” tła i warunków w jakich dokonywały się przemiany ustrojowe oraz samych postanowień konstytucyjnych. Dla chłopskiego odbiorcy dzieła trzeba było zejść z katedry uniwersyteckiej i zniżyć się do poziomu „opowiadacza” posługującego się parafrazą. Setna rocznica skłaniała do zadania pytania o sens podtrzymywania tradycji świętowania i pamięci o konstytucji trzeciomajowej: *Miłość ślepa* – pisał – *to dopiero pół miłości; taka przystoi zwierzętom nie ludziom, którzy są istotami rozumnymi*¹. Finkel odwoływał się do kategorii bliskich społeczności wiejskiej. Wieś stała się przez moment synonimem dawnej Rzeczypospolitej. By lepiej zobrazować zawiłości dawnego ustroju państwa polskiego, lwowianin przyrównywał go do źle zarządzanej wioski, ze słabą władzą lokalną, brakiem autorytetu kościoła, prowadzących do ruiny i utraty dorobku pokoleń. Tak głębokich zaniedbań w sferze społecznej, gospodarczej i ustrojowej – tłumaczył – nie można było odbudować z dnia na dzień. Wartością był sam moment, w którym zdecydowano się na zmiany². Finkel nie pozostawiał żadnych wątpliwości, co do oceny Konstytucji 3 maja, która stała się synonimem zerwania z tradycją „złotej wolności” na rzecz Polski nowoczesnej. Pomimo wielu wad ustawy, co historyk wielokrotnie podkreślał, najważniejsze było, iż *naród w niej ostatecznie przyznał się do błędów przeszłości, poczuł boleść swego poniżenia i znalazł przyczyny ich w własnym bezrządzie, w zaniedbywaniu sił swoich, że się upamiętał, że dał temu głośny i jawny wyraz w konstytucji, że wreszcie silną stopą stanął na drodze poprawy*³. Finkel nie był apologetą konstytucji majowej, a raczej przedstawicielem tego nurtu w polskiej historiografii, któremu w tym przypadku bliżej było do „ optymizmu” przedstawicieli warszawskiej, niż „pesymizmu” krakowskiej szkoły historycznej.

Ważnym głosem w dyskusji nad oceną ustawy majowej była praca Oswalda Balzera „Reformy społeczne i polityczne Konstytucji trzeciego maja”, drukowana na łamach konserwatywnego „Przeglądu Polskiego” i w osobnym wydaniu w Krakowie w 1891 r. Stanowiła ona próbę pogodzenia stanowisk: z jednej strony utrzymanych w duchu pesymistycznym sądów szkoły krakowskiej z zyskującymi zwolenników optymistycznymi poglądami szkoły warszawskiej⁴. W opinii Balzera decydujące znaczenie dla przebiegu procesu dziejowego miały zagadnienia ustrojowe widziane w szerokiej perspektywie dokonujących się przemian ekonomicznych. Wyznaczały one kolejne etapy funkcjonowania państwa. Pierwszy z nich, doprowadzony do końca XV w., stano-

¹ L. Finkel, *O Konstytucji 3 maja*, s. 33.

² Tamże, s. 33-36.

³ Tamże, s. 98, 128.

⁴ J. Maternicki, *Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914-1918. Studium historiograficzne*, Warszawa 1975, s. 191; Ejusd., *Historiografia polska XX wieku, cz. I: Lata 1900-1918*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1982, s. 115; Ejusd., *Historia i życie narodu*, s. 242; A. Wierzbicki, *Przedmowa*, [w:] O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski*, Warszawa 1985, s. 15; Ejusd., *Konstytucja 3 maja*, s. 74; R. Nowacki, *Oswald Balzer (1858-1933)*, Opole 1998, s. 139; M. Pyter, *Oswald Balzer i lwowska szkoła historycznoprawna*, Lublin 2010, s. 269-272.

wił typowy dla średniowiecznych państw zachodnioeuropejskich ustrój wyrażany „zasadą równowagi” społecznej. Dotyczyła ona gwarancji i niezawisłości prawnej w realizacji interesów stanowych¹. Balzer podkreślał, że na ówczesnym etapie rozwoju społecznego stanowiła ona wystarczające zabezpieczenie dla realizacji partykularnych interesów szlachty, mieszczaństwa i chłopstwa, funkcjonujących w zrównoważonej koegzystencji. Zasadniczą zmianę przyniósł wiek XVI, kiedy szlachta, pod wpływem czynników ekonomicznych, rozpoczęła długi proces ograniczania lub znoszenia niekorzystnych dla siebie praw stanowych. Poważnym wyłomem w dotychczasowym systemie prawnym było wprowadzenie pańszczyzny (statuty toruński i bydgoski z 1520) oraz ograniczenie wolności chłopów (statut piotrkowski 1496), a ostatecznie zakaz opuszczania wsi zamknięty ustawą z 1532 r.² Ugruntowaniem pozycji szlachty było prawo wykupu sołectw z czym wiązało się sądownictwo patrymonialne³. Skutecznie zlikwidowano też konkurencję rynkową mieszczaństwa. Służyły temu postanowienia sejmowe z 1496, a zwłaszcza 1538 r., kiedy wprowadzono zakaz nabywania dóbr ziemskich przez mieszczan, zwolnienia cłowe dla szlachty (1496 i 1507) i ograniczenia handlowe dla mieszczan (1565 i 1629). W ten sposób – pisał Balzer – podcięto *jedną po drugiej arterie przemysłu i handlu; żywy i zdrowy niegdyś organizm wycieńczono i zniszczono*. Konsekwencją było zubożenie mieszczaństwa pociągające za sobą upadek miast – *wynik nierozumnej polityki ekonomicznej szlachty*⁴. Takiemu stanowi rzeczy sprzyjała organizacja sejmów, zdominowanych przez szlachtę, w których reprezentacje miejskie zostały pozbawione realnego wpływu ustawodawczego. Wyraźnie ograniczono też rolę samorządu miejskiego⁵. Jedynym stanem, wobec którego szlachta nie mogła, jak to wyraził Balzer, prowadzić polityki „eksterminacyjnej” było „zeszlachcone” duchowieństwo⁶. Zdaniem historyka, zmiany jakie dokonały się w końcu XV i początku XVI w., prowadziły wprost do zerwania ze średniowieczną zasadą „równowagi” na rzecz wyłączności szlacheckiej, jako cechy nowożytnego układu społeczno-ustrojowego w Polsce. Szlachta stała się synonimem „narodu”. Podążając za ustaleniami historyków szkoły krakowskiej, Balzer wskazywał na istotę przekształceń prawnych i dowodził słuszności wypracowanej przez nich tezy o anomalii ustrojowej i charakterologicznej dawnej Rzeczypospolitej. Składały się na nią *liberum veto* – uznane przez historyka za najbardziej szkodliwą zasadę ustrojową państwa, źródło anarchii, środek „terroru” stosowanego przez sejmową mniejszość, *zaplecze podłego egoizmu, zgangrenowanego moralnie ducha*⁷. Krytycznie ocenione

¹ O. Balzer, *Reformy społeczne i polityczne Konstytucji trzeciego maja*, Kraków 1891, s. 4-8.

² Tamże, s. 10-11.

³ W podsumowaniu Balzer pisał: *Przywiązano chłopą do nierozzerwalnemi więzami do gruntu, wyjęto go z pod wszelkiej opieki prawa, tak, że nie było dla niego żadnego właściwie prawa, chyba nim nazwiemy wolę pana. Oddano w ręce pana nieograniczoną dyspozycję osobą, majątkiem, życiem chłopą; - cóż więcej można jeszcze oddać. Zyskali panowie wszystko, czego tylko zapragnąć mogli; nic więcej nie dało się zdobyć, bo nic nie było już do zdobycia.* – Tamże, s. 14.

⁴ Tamże, s. 15-20.

⁵ Tamże, s. 21-24.

⁶ Tamże, s. 25.

⁷ Tamże, s. 30-33.

zostały też konfederacje, dowodzące wyłącznie słabości państwa. Dopełnieniem mankamentów ustrojowych była wolna elekcja, która wraz z artykułem *de non praestanda obedientia* tworzyły „ferment rozkładu” państwa¹. Jeśli dodać do tego złą organizację rządu, marginalizację władzy królewskiej, decentralizację urzędów, to ostateczna ocena stanu Rzeczypospolitej musiała wypaść krytycznie. Poglądy Balzera były tu wyraźnie zbieżne z sądami historyków szkoły krakowskiej. Pisał: *Powstaje w kraju zamęt, rośnie samowola i lekceważenie praw, upada bezpieczeństwo publiczne, rozprzestrzenia się ciemnota umysłów i zepsucie charakterów, apatya dla sprawy publicznej i nikczemna prywata; przychodzi wpływ obcych i zależność od obcych, wstaje straszne widmo utraty bytu publicznego*².

Koniec czasów saskich i podejmowane próby reformatorskie z lat 60. i 70. XVII w., stanowiły w ocenie Balzera dopiero zapowiedź zmian, posiadając niemal wyłącznie doraźny charakter. Zdaniem historyka nie mogły być skuteczne, gdyż nie reformowały ustroju społecznego, co prowadziłoby do zachwiania uprzywilejowanej pozycji szlachty. Łatwiej było przeprowadzić reformy polityczne. Z uznaniem wypowiadał się Balzer o powołaniu Komisji Edukacji Narodowej, natomiast ustanowienie Rady Nieustającej oceniał w sposób ambiwalentny. Do pozytywów zaliczył centralizację władzy obejmującej wpływem Koronę i Litwę, co likwidowało dotychczasowy partykularyzm władzy, z drugiej strony patrzył na nią krytycznie, zwłaszcza na obniżenie pozycji króla i sposób podejmowania uchwał.

W ocenie Balzera, na genezę uchwalenia Konstytucji 3 maja, miała wpływ likwidacja przez Sejm czteroletni w 1789 r. Rady Nieustającej i reforma wojskowa. W następstwie rozpoczęto prace nad systemem podatkowym i powołaniem nowego rządu. Były to zagadnienia wymuszające reorganizację społeczną i polityczną, skupienie na sprawach skarbowych i administracyjnych. Z perspektywy podjętych prac legislacyjnych ustawa majowa stanowiła, zdaniem Balzera, swego rodzaju „zaskoczenie”. Nie była natomiast „niespodzianką” jeśli bliżej przyjrzeć się coraz bardziej krytycznej wobec dawnego ustroju szlachcie, świadomej kryzysu ustrojowego. Sejm stwarzał naturalną okazję dla gruntowych zmian. Ustawa z 1791 r. została przedstawiona przez Balzera jako rzecz „najdoskonalsza” i „najpiękniejsza” w perspektywie życia politycznego ostatnich trzystu lat³. Historyk daleki był jednak od ujęć hagiograficznych. Krytykował ustawę za to, że utrzymywała prawa szlachty, nie zrywała z zasadą stanowości, marginalnie uwzględniała zachodnioeuropejskie idee filozoficzne nawiązujące do „praw człowieka”⁴. W ostatecznym rozrachunku ocena konstytucji wypadła jednak korzystnie. Balzer podkreślał, że stanowiła ona odzwierciedlenie świadomości szlachty, wskazywała na stan stosunków społecznych i warunków ekonomicznych: *Usunęła wszystko, na co Polska od kilku wieków chorowała i umierała, stworzyła jej warunki dalszego bytu. Była wielkim odrodzeniem narodu, społecznym i politycznym przełomem, od*

¹ O. Balzer, *Reformy społeczne i polityczne Konstytucji trzeciego maja*, Kraków 1891, s. 36-38.

² Tamże, s. 43-44.

³ Tamże, s. 55-56.

⁴ Tamże, s. 56-75.

którego poczwyszy, nowe miał rozpocząć życie¹. Ważnym argumentem podnoszącym wartość ustawy majowej było to, że jej twórcy nawiązując do wzorców zachodnioeuropejskich, zdecydowali się na ich adaptację dostosowaną do polskich warunków społeczno-politycznych. Konstytucja 3 maja była więc dziełem oryginalnym, autonomicznym, uwzględniającym polską rację stanu, i co ważne - reformą przeprowadzoną na „gruncie narodowym”². Została wprowadzona bez rewolucji, w formie jak to ujął – *łagodnego zamach stanu, z własnej, niczem nie skrepowanej woli narodu samego*. Na koniec nie zapomniał podnieść jej znaczenia dla sprawy narodowej. Konstytucja w swej warstwie ideowej stała się probierzem zbiorowego wysiłku na rzecz unowocześnienia państwa, świadectwem dojrzałości społecznej, nie pozostawiających żadnej wątpliwości co do obranego kierunku na drodze przekształceń ustrojowych. Pisał: *Czem bylibyśmy dzisiaj bez tej konstytucji, trudno pomyśleć bez zgrozy, a czym przez nią jesteśmy, dość ocenić nie można. Gdybyśmy byli upadli w czasach saskich, bylibyśmy tem ciałem martwym, które pogrzebać koniecznie należało, bo przeszło całe zgnilizną i zepsuciem. Gdybyśmy byli upadli po pierwszych reformach Stanisława Augusta, powiedziałoby, że zginął organizm, który po straszem zdrętwieniu zaczął drgać, niewiedomo czy do nowego życia, czy w ostatnich tylko śmiertelnych podrywach. Ale po tej konstytucji?!... Onato wykazała, że rok 1795 przyszedł o cztery lata zapóźno*³. Wypowiadając te opinie zbliżył się Balzer w swych sądach do „optymistycznych” ustaleń warszawskiej szkoły historycznej⁴. Jego związki ze szkołą krakowską, pomimo że na nich oparł główne założenia pracy, ulegały wyraźnemu rozluźnieniu. W pełni dał temu wyraz w czasie pierwszej wojny światowej.

Konstytucję 3 maja, także pod kątem zagadnień prawno-ustrojowych, analizował lwowski prawnik i historyk Stanisław Starzyński w książce „Konstytucja Trzeciego Maja na tle współczesnego ustroju innych państw europejskich”⁵. Praca, która początkowo pomyślana była jako odczyt dla Towarzystwa Prawniczego, z czasem przerodziła się w ponad dwustustronicowe opracowanie. Publikacja spotkała się z krytyczną recenzją Aleksandra Rembowskiego, zamieszczoną na łamach „Kwartalnika Historycznego”. Autor recenzji, choć doceniał wysiłek i wagę podjętego tematu, zarzucał Starzyńskiemu wybiórczą analizę źródeł, luki w literaturze prawno-historycznej, chaotyczność wnioskowania i błędy metodologiczne⁶. Być może wpłynęła

¹ O. Balzer, *Reformy społeczne i polityczne Konstytucji trzeciego maja*, Kraków 1891, s. 77.

² Tamże, s. 78.

³ Tamże, s. 80.

⁴ Rozprawę Balzera dobrze ocenił T. Korzon. Pomimo podnoszonej w wielu miejscach polemiki podsumowywał: *Wrażenie nie jest bynajmniej pesymistyczne, i owszem pokrzepiające, podnoszące poziom myśli i uczuć*. – T. Korzon [Rec.:] *Balzer Oswald: Reformy społeczne i polityczne konstytucji Trzeciego Maja*. Kraków. Nakładem Księgarni Spółki wydawniczej polskiej, str. 80. „Kwartalnik Historyczny”, 1893, r. VII, s. 347.

⁵ M. Jurecki, *Starzyński Stanisław (1853-1935)*, PSB, Warszawa, Kraków 2004, t. XLII/4, z. 175, s. 481-485.

⁶ A. Rembowski, *Nowa książka o Konstytucji Trzeciego Maja*, „Kwartalnik Historyczny”, 1893, r. VII, s. 603-623.

ona na decyzję Starzyńskiego o zawieszeniu prac nad zapowiadany drugim tomem „Konstytucji”. Starzyński podkreślał, że ustawa z 1791 r. nie burzyła ładu politycznego, stanowiła wyłącznie reformę ustroju Rzeczypospolitej. Utrzymując republikański charakter państwa, z Polski arystokratycznej, oligarchicznej, zdominowanej przez szlachtę, stworzyła państwo nowoczesne, zmierzające do wyeliminowania anarchii i utworzenia silnego rządu. Na zastosowanie w Polsce „deklaracji praw człowieka i obywatela” nie widział jednak możliwości. Szlachta była zbyt głęboko przesiąknięta własnymi wyobrażeniami o tym czym jest „wolność”. Konstytucja, pomimo że wprowadzona została przez „sejmowy zamach stanu”, stanowiła zaprzeczenie politycznego rozprzężenia, wprowadzała porządek, zabezpieczała swobody i wzmacniała władzę¹.

W tym miejscu warto też przywołać pracę historyka i pedagoga Augusta Sokołowskiego² „O Sejmie Czteroletnim”, wydaną nakładem Towarzystwa im. Stanisława Staszica. Instytucja związana z lwowskim środowiskiem demokratycznym, adresowała swe prace do inteligencji mieszczańskiej z nadzieją, że wpłyną one na pogłębienie wychowania patriotycznego i promocję postaw obywatelskich³. Inaczej niż u O. Balzera, osią rozważań historycznych uczynił autor historię polityczną i społeczną. Zagadnienia ekonomiczne u Sokołowskiego zostały zmarginalizowane, częściej odwoływał się do historii ustroju. Stał na gruncie czystej, obiektywnej nauki, opartej na doktrynie indywidualizmu historycznego, koncentrując się na działalności wybitnych jednostek ukazanych na tle zmieniających się warunków społeczno-politycznych. Nie stronił od ocen. Wykłady Ksawerego Liske i seminarium historyczne u Heinricha Zaissberga wykształciło u Sokołowskiego przeświadczenie o potrzebie uprawiania historii w związkach powszechnodziejowych. Chociaż programowo przeciwny był nauce – jak pisał – „doktrynerskiej”, wpisanej w kontekst polityczny, to sam związany ze stronnictwem demokratycznym i „Nową Reformą”, nie zawsze potrafił być obiektywny⁴. Już we wstępie, analizując przyczyny upadku państwa polskiego, wskazywał na główny czynnik tj. uzależnienie od Rosji, czego pierwszym krokiem był Sejm „niemy” z 1717 r.⁵ Jako podstawy kryzysu wskazywał egoizm i anarchię możnowładztwa, zacofanie szlachty, słabość mieszczaństwa, złą organizację państwa, uleganie obcym wpływom politycznym⁶. Równie krytycznie oceniał czasy saskie. Sokołowski, zaangażowany w działalność oświatową podkreślał, że to właśnie zaniedbania edukacyjne petryfikowały błędne i fałszywe przekonania szlachty o własnej wyjątkowości, pociągając za sobą utrwalanie rozwiązań ustrojowych. Historyk sporo miejsca poświęcił familii Czartoryskich i podjętej przez nich próbie reform na sejmie konwokacyjnym

¹ S. Starzyński, *Konstytucja Trzeciego Maja na tle współczesnego ustroju innych państw europejskich napisał...*, Lwów 1892, cz. I, s. 3-6, 13, 28, 38-39.

² U. Perkowska, *Sokołowski August (1844-1921)*, PSB, Warszawa-Kraków 2000, t. XL/1, z. 164, s. 117-120.

³ D. Adamczyk, *Polskie społeczne placówki wydawnicze we Lwowie w dobie autonomii galicyjskiej*, Kielce 1996, s. 157-159; A. Sokołowski, *O Sejmie Czteroletnim*, Lwów 1891, s. 5-6.

⁴ A. Sokołowski, *O nowych poglądach na historię polską*, Kraków 1888, s. 6, 12, 17, 22, 56-57.

⁵ Tegoż, *O Sejmie Czteroletnim*, s. 17.

⁶ Tamże, s. 7-15.

1764 r.¹ Oceniał je pozytywnie, ale ich rzeczywiste wprowadzenie uzależniał od postawy monarchy. Tymczasem Stanisław August Poniatowski został przedstawiony w wyjątkowo czarnych barwach. W ujęciu Sokołowskiego była to osoba o starannym, ale „powierzchnowym” wykształceniu, cechująca się brakiem poczucia obowiązkowości i charakteru – jednym słowem – *tuzinkowy człowiek jakich mnóstwo na salonach ówczesnych spotkać można*². Król nie posiadał koniecznego zaplecza w środowiskach możnowładczych i szlacheckich. Postrzegany był przez nie jako sługa Katarzyny II, narzędzie w rękach Czartoryskich, parweniusz, osoba przesiąknięta „cudzoziemskimi nałogami”, chwiejna religijnie i moralnie³. Pozytywnej oceny doczekała się natomiast konfederacja barska, w ocenie Sokołowskiego dowodząca, że poczucie odpowiedzialności za państwo przestało być domeną stanu szlacheckiego, a tym samym naród polski narodem wyłącznie szlacheckim⁴. Pomimo heroicznego poświęcenia, potwierdziła słabość Rzeczypospolitej, czego konsekwencją był pierwszy rozbiór. Od tego momentu rozpoczął się powolny, ale systematyczny proces odrodzenia narodowego, którego zwiastunem była reforma systemu edukacji, odbudowa handlu i przemysłu, próby kodyfikacji prawa⁵.

Okres Sejmu Czteroletniego został przedstawiony na szerokim tle stosunków międzynarodowych z uwzględnieniem polityki Rosji, Prus, Austrii i Turcji. Wywody Sokołowskiego posiadały wyraźną antyrosyjską wymowę⁶. Prusy, choć równie nieprzyjazne, były przynajmniej państwem cywilizowanym – przekonywał, podczas gdy Moskwa udowadniała swą przewagę w sposób „barbarzyński” i „upokarzający uczucie dumy narodowej”. Z naturalnych względów Austria została potraktowana w sposób najbardziej neutralny. Zdaniem historyka w społeczeństwie polskim zaszły istotne zmiany. Sejm zmienił swe oblicze. Zasilali go ludzie młodzi, zdolni, patrioci, świadomi potrzeby reform, wychowani w „nowej” szkole, patrzący na świat w sposób nowoczesny. Odczuwalny był jednak brak wyrobienia politycznego, nieznajomość dyplomacji, a przede wszystkim programu, którego jedynym wyznacznikiem był opór skierowany przeciwko Rosji. Stąd pierwszy krok stanowiły reforma wojskowa i skarbową. Zwłaszcza ta ostatnia, przez wprowadzenie zasady „równouprawnienia wszystkich warstw społecznych pod względem stosunku do państwa”, łamiąc przywileje stanowe dowodziła, że Polska znalazła się w gronie państw nowożytnych⁷. Poglądy polityczne Sokołowskiego sprawiły, że najwięcej uwagi poświęcił potrzebie demokratyzacji stosunków społecznych. Ich genezy poszukiwał we wpływach rewolucji francuskiej, a na gruncie autonomicznym w rodzącym się przekonaniu o niesprawiedliwej pozycji szlachty – „uprzywilejowanej kasty”. Przekonywał czytelnika, że o sukcesie reform ustrojowych decydowało poczucie wspólnoty „obywatelskiej”, dokonujące się

¹ Tegoż, *O Sejmie Czteroletnim*, s. 18-39.

² Tamże, s. 30, 57.

³ Tamże, s. 40-41.

⁴ Tamże, s. 54.

⁵ Tamże, s. 57-64.

⁶ Tamże, s. 80, 82.

⁷ Tamże, s. 90.

na drodze likwidacji podziałów społecznych¹. Podkreślał rolę miast i mieszczaństwa oraz świadome domaganie się przez nich reform. Inaczej przedstawiała się sprawa z zacofaną warstwą chłopską. Reforma włościańska przepadła w nawale ważniejszych spraw konstytucyjnych, niemniej i w tym zakresie poczyniono postęp. Mając na uwadze odbiorcę opracowania, historyk podkreślał starania grupy posłów – „prawdziwych patriotów”².

Sejm czteroletni zwołany pod hasłem przebudowy rządu i stosunków społecznych został przedstawiony jako starcie nowoczesności z anachronicznym myśleniem o państwie. Okazał się sukcesem stronnictwa patriotycznego i króla, który dopiero teraz zyskiwał akceptację historyka. Nie znaczy to jednak, że Sokołowski znacząco zweryfikował ocenę władcy. Wprawdzie podkreślał jego zwrot w polityce zagranicznej w kierunku akceptacji sojuszu z Prusami, niemniej wciąż przedstawiał jako osobę słabą i podatną na wpływy. Ewolucja postawy Stanisława Augusta była zdaniem historyka sukcesem środowiska patriotycznego, ludzi wykształconych i oddanych sprawie publicznej. Sokołowski podkreślał, że przygotowywana ustawa konstytucyjna miała być wprowadzona przez „zamach stanu”. Wstępem do jego przeprowadzenia było uchwalenie „prawa o miastach”, czym zyskano poparcie środowisk mieszczańskich³. Błędem twórców konstytucji pozostała, w ocenie Sokołowskiego, całościowa i gruntowna przebudowa systemu ustrojowego. Za najbardziej kontrowersyjny, wywołujący najwięcej niepotrzebnych emocji, uznał zapis ustanawiający dziedziczność tronu, co było „zamachem” na „żrenicę wolności”. Nadmieniał, że konstytucja była dziełem „niedokładnym” i nie na tyle „radikalnym”, by ostatecznie rozwiązać kwestię chłopską. W ostatecznym rozrachunku oceniał ją wszakże pozytywnie, podkreślając wymowę ideową, tj. świadomą rezygnację z ustrojowej anarchii na rzecz demokratyzacji życia społecznego.

Na temat znaczenia Konstytucji 3 maja wypowiedział się też jeden z czołowych przedstawicieli konserwatystów krakowskich, zbliżony do kręgów ultramontańskich, prawnik, publicysta i polityk Paweł Popiel⁴. Zrobił to w kontekście organizowanych w Galicji masowych obchodów setnej rocznicy uchwalenia Konstytucji. Występował przeciw postawom bezrefleksyjnej spontaniczności i wykorzystywania rocznicy dla ożywienia politycznego przez ugrupowania opozycyjne. Uczestnictwo w uroczystościach, było według Popiela „zaspokojeniem sumienia”, ale nie „narodową zasługą”. Ta, w początkach lat dziewięćdziesiątych XIX w., wymagała aktywności zwłaszcza w sferze gospodarki i edukacji. Platformą do tak zrationalizowanej świadomości spo-

¹ Tegoż, *O Sejmie Czteroletnim*, s. 97-123.

² Tamże, s. 123.

³ Tamże, s. 155.

⁴ J. Forst-Battaglia, *Paweł Popiel (1807-1892)*, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku, t. II: Twórcy polskiej myśli politycznej, zbiór studiów pod red. H. Zielińskiego*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1978, s. 7-27; R.R. Ludwikowski, *Szkice na temat galicyjskich ruchów i myśli politycznej (1848-1892)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. DLXXXVII: *Prace z nauk politycznych*, Warszawa, Kraków 1980, z. 15, s. 90; J. Kłoczowski, *Wolność i porządek. Myśl historyczna Pawła Popiela*, Kraków 2006, s. 11-29.

łecznej, opartej na przesłankach ustawy majowej z 1791 r., powinna być – uważał – rzetelna wiedza na jej temat, skoncentrowana przede wszystkim na wyjaśnieniu: genezy powstania, znaczenia i przyczyn jej upadku¹. Gwarancję obiektywizmu naukowego miały zapewniać wykorzystane przez autora materiały źródłowe. Przede wszystkim opierał się jednak na pracach Waleriana Kalinki. Wierzył też, że równie ważne w przybliżeniu istoty zagadnień historycznych, były „zdrowe polityczne zasady”, naturalnie te, których sam był wyznawcą. Tak więc zmierzał do opracowania faktograficznie rzetelnego, ale opartego na kryteriach ideologii konserwatywnej. Nie koncentrował się na szczegółach, interesowały go złożone relacje społeczne i polityczne, prowadzące do wyjaśnienia i oceny postaw jednostek i grup społecznych oraz roli jaką odegrały w wydarzeniach politycznych drugiej połowy XVIII w. Swą pracę zaczął od przypomnienia, iż znamion kryzysu ustrojowego należało szukać w Polsce szesnastowiecznej, a ujawniały się one wraz z rozwojem państw ościennych. Pierwsze poważne próby reform ustrojowych widział w akcji rodziny Czartoryskich na sejmie konwokacyjnym w 1764 r. Wprawdzie sposób ich przeprowadzenia w oparciu o wojska rosyjskie krytykował, ale zarazem podkreślał, że stanowiły istotny przełom w usprawnieniu władzy w państwie – „uprzedzały i tłumaczyły wielkie Sejmu Czteroletniego dzieło”².

Popiel zauważał, że podjęte po pierwszym rozbiorze kolejne próby reformatorskie szły dwutorowo. Ceniąc praktycyzm i skuteczność podejmowanych przedsięwzięć, podnosił działalność edukacyjną Akademii Szlacheckiego Korpusu Kadetów i KEN. Negował przydatność dla reformowania kraju liberalnych tendencji oświeceniowych. Jako przykład podawał odpowiedź J.J. Rousseau udzieloną Wielhorskiemu: *Aby Polacy, nie zmieniając o ile można swych instytucyj, o to starali się tylko, aby sąsiedzi, choćby ich poknęli, nie mogli ich strawić*³. Teorie Rousseau zawarte w „Umowie społecznej” (1762), były dla Popiela nie do przyjęcia, nosiły charakter spekulatywny i teoretyczny, niemożliwy do zastosowania w praktyce, sprzeczny z wyznawaną przez niego teorią organicyzmu⁴.

Popiel, dla którego wyznacznikiem postępowania był legalizm i przestrzeganie prawa, podkreślał, że to właśnie sprzeniewierzenie się władzy doprowadziło ostatecznie do rozbiorów, a Rzeczpospolita „uczula cały ciężar i całą hańbę obcego jarzma”⁵. Szukając odpowiedzi na pytanie kto był odpowiedzialny za taki stan rzeczy, nie poszedł utartą ścieżką. Winą obarczał nie rządy Stanisława Augusta Poniatowskiego, ale jak stwierdził: *Katastrofę przygotował cały naród, raczej warstwa, która na swoją korzyść wszystkie jego żywioły zaabsorbowała*. Odpowiedzialność składał na magnaterię, choć i ta w oczach Popiela była ofiarą tradycji, zakładniczką „złotej wolności” i przywią-

¹ P. Popiel, *Powstanie i upadek Konstytucji 3go maja. Według dokumentów oryginalnych napisał...*, Kraków 1891, s. 2.

² Tamże, s. 4.

³ Tamże, s. 5.

⁴ M. Jaskólski, *Kaduceus polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866-1934*, Warszawa, Kraków 1990, s. 75-76; J. Kloczkowski, *Wolność i porządek*, s. 33-38.

⁵ P. Popiel, *Powstanie i upadek Konstytucji*, s. 6.

zanej do nabytych praw szlachty. W takiej perspektywie osąd przeciwników ustawy majowej, choć musiał wypaść surowo, pozostawał daleki od potępienia¹.

Dla Pawła Popiela dzieło Sejmu Czteroletniego było czymś więcej niż tylko wspomnieniem historycznym. Moment w którym zdecydowano o podjęciu reform ustrojowych rozpatrywał w kategoriach etycznych, szukając w nim racjonalnych podstaw dla formułowania obowiązujących w społeczeństwie nakazów moralnych – cnót społecznych. To one, w ostatecznym rozrachunku, decydowały o pozytywnej ocenie Konstytucji. *Gdyby nie Sejm Czteroletni – pisał – gdyby nie Konstytucja 3 maja, upadek nasz nie tylko byłby sromotnym, ale zasłużonym...*²

Także dla Pawła Popiela, poszukującego odpowiedzi na fundamentalne pytania z zakresu filozofii politycznej, koncentrującego się na elementach funkcjonowania władzy, zakresu wolności i jej pryncypiów, ważne było podkreślenie, że ustawa majowa została wprowadzona i zatwierdzona zgodnie z literą i duchem prawa. Głosowanie, co autor podnosił – zastąpiło „jednogłośnie uniesienie”, stanowczo nie była też dziełem „gwałtu” (taka ocena została wprowadzona przez targowiczán i upowszechniona przez historiografię rosyjską), a jej zatwierdzeniu towarzyszyło poszanowanie dla swobody wypowiedzi i tolerancja wobec głosów przeciwnych. Była natomiast rewolucją w kwestiach ustrojowych. To czas *ratowania dobrej sławy ojczyzny, chęci jej i zdolności do poprawy, i dania świadectwa, że posiadała zdolnych i prawdziwie patriotycznych mężów i całe młode pokolenie otwierające oczy dla prawdy*³. Popiel, zgodnie z przyjętym przez siebie kanonem wartości, nie zgadzał się z zawartą w niej tezą, że „wszelka władza w społeczności ludzkiej bierze początek z woli narodu”. Akcentował, że nie była to jednak rewolucja utrzymana w duchu jakobińskiego, ale powrót do sprawdzonego w polskim systemie prawnym dziedziczenia władzy i podkreślenia silnych związków narodu z religią katolicką⁴.

Konstytucja 3 maja wprowadziła Polskę w sferę politykę europejskiej, w której największym wrogiem pozostawała Rosja. Czy można było podjąć próbę współpracy ze wschodnim sąsiadem. Popiel prezentował jednoznaczne na ten temat stanowisko: *Przylączenie do Rosji, znaczy zawsze zlanie, zaabsorbowanie*⁵. Zrewidował też swoje oceny targowiczán. O ile wcześniej szukał dla nich usprawiedliwienia, to po analizie źródeł nie znajdował zrozumienia dla konfederacji targowickiej. Stanowiła ona dowód upadku moralnego Europy, w której przestały obowiązywać prawa „ludzkie i Boskie” – *po swojemu Prusy szukały usprawiedliwienia w wykretach, Rosya w kłamstwie*⁶. W tym kontekście Stanisław August, widziany oczami Popiela, król wykształcony i religijny, okazał się słabym i bez „charakteru”⁷. Konstytucja stwarzała szansę na jed-

¹ P. Popiel, *Powstanie i upadek Konstytucji*, s. 7.

² Tamże, s. 8.

³ Tamże, s. 19; Por. W. Wierzbicki, *Konstytucja 3 maja*, s. 77.

⁴ P. Popiel, *Powstanie i upadek Konstytucji*, s. 20, 36; Por. J. Kloczkowski, *Wolność i porządek*, s. 115-116.

⁵ P. Popiel, *Powstanie i upadek Konstytucji*, s. 25.

⁶ Tamże, s. 44.

⁷ Tamże, s. 46, 49; Por. J. Kloczkowski, *Wolność i porządek*, s. 117.

ność, targowica wprowadzała „rozdział” kraju – „i to jej zbrodnia”. Ostatnie kilka stron opracowania miało wyraźny publicystyczny charakter. Podporządkowane zostały deklaracjom ideowym, służącym propagowaniu wartości uniwersalnych i „potęg organicznych”. Za takie uznawał tradycję chrześcijańską w Polsce opartą na wierności wobec Kościoła katolickiego, który wypielegnował ten naród i sam jeden dać mu może żywotność, której ani przeciwność, ani prześladowanie nie pokonają, bo w głębi niedostępnej ducha, chowa połączoną miłość wiary z miłością języka i przeszłości¹. Nie byłby sobą, gdyby na koniec nie podkreślił potrzeby zachowania dotychczasowego ładu politycznego, z uprzywilejowaną pozycją stronnictwa konserwatywnego. Przebudowa systemu wymagała odpowiedniej edukacji, kwalifikacji i kultury. Czy miało by być zwichnięciem równowagi i demokratycznej zasady – pytał retorycznie – kiedy tradycyjne warstwy, z dawną, z politycznym mechanizmem oswojone, wpływają na działanie tej ludności, którą nazywamy ludem? Taki wpływ o ile możebny, jest obowiązkowy, zaśloni od szarlatanów i wyzyskiwaczy politycznych, rachujących na namietności, tak łatwe do rozbudzenia, właśnie u mniej wykształconych².

Jubileusz Konstytucji 3 maja sprowokował też do wypowiedzi historyka literatury, krytyka, publicystę, współzałożyciela „Przeglądu Polskiego”, jednego z czołowych ideologów krakowskich „Stańczyków” Stanisława Tarnowskiego³. Programowo przeciwny wszelkim patriotycznym manifestacjom prowadzącym do eskalacji nastrojów społecznych⁴, w publicystycznym tekście, zamieszczonym pierwotnie w „Przeglądzie Polskim”, a następnie jubileuszowym numerze „Czasu” (1891, nr 101), zwracał uwagę na istotę zagadnienia, tj. idee konstytucji, jako wyznacznika wartości narodowych. Podobnie jak większość tych, którzy zastanawiali się nad znaczeniem ustawy majowej, sytuował ją w długiej perspektywie czasowej, począwszy od wieku XVII, kończąc na czasach mu współczesnych. Całość artykułu przesiąknięta była dydaktyzmem, z którego miała wypływać szersza refleksja na temat istoty wydarzeń z czasów obrad Sejmu Czteroletniego. Tarnowski przyznawał, że Konstytucja zrywała więzi ze wstecznictwem, przesądami, przywarami, stanowiła odnowę „publicznego ducha i politycznego rozumu”, uzmysławiał jednak, że był to proces zakończony niepowodzeniem. Zwracał uwagę na fakt, że tendencje reformatorskie nie były wówczas powszechne, także dziś – zdaniem Tarnowskiego – niewiele się w tym względzie zmieniło⁵. Zawsze była to walka świadomej niebezpieczeństw mniejszości, z za-

¹ Tamże, s. 46, 49; Por. J. Kloczkowski, *Wolność i porządek*, s. 56.

² Tamże, s. 58.

³ F. Hoesick, *Stanisław Tarnowski. Rys życia i prac*, Warszawa 1906, t. II, s. 227-228; K. Wyka, *Teka Stańczyka na tle historii Galicji w latach 1849-1869*, Wrocław 1951, s. 130 i n.; C. Kłak, *Pisarze galicyjscy. Szkice literackie*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, Rzeszów 1994 t. 5; M. Wyka, *Stanisław Tarnowski jako historyk literatury polskiej*, [w:] *Stanisław Tarnowski 1837-1917. „W służbie nauki”*, 1999, nr 3, s. 10-16; W. Łazuga, *Stanisław Tarnowski – publicysta*, [w:] tamże, s. 17-25.

⁴ A. Galos, *Ewolucja tradycji trzecimajowej w obchodach historycznych*, [w:] *Konstytucja 3 Maja z perspektywy dwusetnej rocznicy (1791-1991)*, pod red. T. Kulak, Wrocław 1993, s. 47-48.

⁵ S. Tarnowski, *Przed Trzecim Majem i po nim*, [w:] *Ejusz.*, *Studia polityczne*, Kraków 1895, t. II, s. 91-92.

patrzoną w własne prerogatywy większością, pojmującą wolność jako prawo niepoddania się nikomu i niczemu, jako wyższość jednej woli, jednego indywiduum nad narodem i społeczeństwem¹. Skutkiem była bezradność wobec zmieniającej się rzeczywistości politycznej, wprost prowadząca do uzależnienia od coraz bardziej wpływowych sąsiadów. Podjęte przez Czartoryskich próby przeprowadzenia reform ustrojowych w oparciu o Rosję zakończyły się niepowodzeniem. Winę składał na państwa ościenne, „pozbawione wszelkiej chrześcijańskiej tradycji”, „zmysłu moralnego”, uprawiające politykę zgodnie z zasadą – „siła przed prawem”, zainteresowane zarówno utrzymaniem zasady elekcyjności tronu polskiego jak i *liberum veto*. Powolne wychodzenie z kryzysu miało miejsce dopiero w ostatnich piętnastu latach przed ustanowieniem konstytucji majowej, na co wpłynęły konfederacja barska i trauma pierwszego rozbioru. Sama konstytucja została oceniona przez Tarnowskiego jako dzieło udane, „mądre i sprawiedliwe”, reformujące państwo w sposób nowoczesny. Wszystko to przyszło jednak „Zapóźno!” Polska była zbyt słaba, by mogła skutecznie oprzeć się konfederacji targowickiej i kolejnemu rozbiorowi². Nie uratowała państwa w sensie politycznym, ale uratowała naród, pokazując że jest zdolny do odnowy moralnej. Tarnowski podkreślał, że tylko dzięki wysiłkom najbardziej oświeconych, reformatorsko nastawionych jednostek naród „upadł z dowodem, że mógł żyć”, a co ważniejsze – „że żyć był godzien”³. Trzeźwo oceniał współczesną sobie sytuację geopolityczną w Europie, zwracając uwagę, że społeczeństwo polskie nie działało w izolacji. Przede wszystkim musiało koncentrować się na utrzymaniu tożsamości, z drugiej strony uważnie śledzić tendencje polityczne w Europie oraz umiejętnie je wykorzystywać. Przeciwny był angażowaniu się zarówno w europejskie ruchy rewolucyjne jak i powstania narodowe, zawsze szkodliwe dla sprawy polskiej⁴. Na pytanie, czy idee konstytucji były realizowane w społeczeństwie polskim końca wieku XIX Tarnowski, jako przeciwnik liberalizacji życia publicznego, pisał: *Dawna szlachecko-wielkopańska anarchia przyczyniła się do utraty politycznego bytu. Duch Trzeciego Maja, duch politycznego ładu i obywatelskiej karności, który wielu ogarnął i przeniknął, sprawił, żeśmy się dotąd strawić nie dali. Ale tamten drugi, w nowe formy wcielony, jest i swoje robi. Niegdyś podkopał on byt polityczny; dziś tego już nie ma, i do stracenia jedno tylko jeszcze zostało: byt narodowy i moralny. Jeżeli też żył duch ostatecznie zwycięży, to w spuściznie po sobie zostawi Polsce na wiek XX proces tego „strawienia”, od którego bronila się przez cały wiek XIX*⁵.

Odmiennej od konserwatywnej interpretację historycznej wartości i znaczenia Konstytucji 3 maja zaprezentował prawnik o poglądach liberalno-demokratycznych, współpracownik „Nowej Reformy”, jeden z inicjatorów powołania Towarzystwa Szkoły Ludowej, Michał Danielak⁶. W odróżnieniu od Pawła Popiela, który starał się

¹ S. Tarnowski, *Przed Trzecim Majem i po nim*, [w:] Ejusd., *Studia polityczne*, Kraków 1895, t. II, s. 94.

² Tamże, s. 99-100.

³ Tamże, s. 101.

⁴ Tamże, s. 104-105.

⁵ Tamże, s. 110.

⁶ K. Rolle, *Michał Danielak (1865-1918)*, PSB, Kraków 1938, t. IV, s. 406-407.

zachować proporcje pomiędzy materiałem źródłowym, a opartą na nim interpretacją historyczną i ideologią, Danielak poszedł niemal wyłącznie w kierunku tej ostatniej. Zdaniem prelegenta Konstytucja 3 maja na trwałe zapisała się w świadomości Polaków, wyznaczając kierunek idei narodowej opartej o hasła solidaryzmu społecznego. Idea wolności to *śmierć absolutyzmu, wyzysku i przywileju, to dalsza walka o niepodległość, to twarda, bezwzględna i nieubłagana obrona naszych praw narodowych*¹. Było to credo programowe, stojące w wyraźnej opozycji wobec interpretacji historii dokonanej przez ideologów konserwatyzmu. Radykalizm prezentowanych poglądów politycznych nakazywał wskazywać na nich jako „moralnych spadkobierców dziedzictwa targowicy”. Oceniając ustawę konstytucyjną, Danielak widział ją w szerokiej perspektywie procesu dziejowego i osadzał w nurcie „optymistycznym”. Pisał: *Chcąc usprawiedliwić rozbiór Polski, mówili wrogowie i dzisiaj jeszcze niektórzy nie znający dziejów historycy, a za nimi powtarzają bezmyślnie całe masy, a nawet skądinąd najlepsze jednostki, że przyczyną upadku Polski był nierząd, niesformość i buta szlachty, ucisk włościan itd., że dzisiaj pokutujemy za winy ojców, że w Polsce tak źle się działo, jak w żadnym innym kraju itd. – a nikt nie chce, czy obawia się wskazać właściwej przyczyny upadku naszego, nikt nie ma odwagi wyciągnąć ręce i wskazać na sąsiadów Polski, jako na jedyńych sprawców nierządu, a następnie jej rozdarcia*². Zerwał też z konserwatywnym ujęciem i krytyczną oceną powstań narodowych, nadając im wyłącznie znaczenie pozytywne. Danielak opowiadając się za potrzebą demokratyzacji stosunków społecznych, dużą rolę przywiązywał do kwestii chłopskiej. Zależało mu na uświadomieniu roli i zaktywizowaniu politycznym chłopów, widząc w nich istotny element modernizacji kraju³.

Wypowiedzi na temat Konstytucji 3 maja były rzadko podporządkowane rygorom warsztatu historycznego. Naukowe ujęcie tematu właściwe było dla prac akademickich przedstawicieli: Ludwika Finkla, Oswalda Balzera, Augusta Sokołowskiego czy Stanisława Starzyńskiego. Poszukiwali oni takich rozwiązań metodologicznych, które pozwoliłyby nie tylko na zapoznanie czytelników z faktami, ale ukazanie ich w związkach przyczynowo-skutkowych, wzajemnych zależnościach, głęboko zanurzonych w tło historii powszechnej. W ten sposób starali się racjonalizować świadomość historyczną zarówno odczytanych, jak i mniej wykształconych czytelników. W odróżnieniu od nich, wśród szerokiego grona działaczy politycznych i publicystów, związanych ideowo z określonymi nurtami ideologicznymi, przeważało poszukiwanie nie tyle faktów, ile ich znaczenia, albo raczej tych faktów, którym łatwo można było nadać określone znaczenie. Nierzadko wykorzystywano je instrumentalnie. Zabiegano, by przeszłość legitymizowała idee integralnie związane z określoną wizją proponowanych rozwiązań społeczno-politycznych. Podobnie opracowania stawały się dyskursem aksjologicznym, nastawionym na utrwalanie bądź zmianę, dotychczasowego porządku społeczno-politycznego. Widać zarazem wyraźnie, że ściśle wiązano propagowaną

¹ M. Danielak, *W stuletnią rocznicę. Odczyt wygłoszony w Sali Ogrodu Strzeleckiego dnia 3 maja 1981 roku*, Kraków 1891, s. 4.

² Tamże, s. 5.

³ Tamże, s. 6-8, 14-15.

ideologię z dziedzictwem narodowym i składającą się na nie ustawą majową¹. Poszukiwano argumentów wskazujących na wyłączność dziedziczenia określonych idei konstytucyjnych, starając się jednocześnie podważyć prawa politycznych konkurentów do czucia się spadkobiercami tradycji narodowej związanej z działalnością sejmu czteroletniego. Trudno ocenić jaki był ich realny wpływ na kształtowanie kultury historycznej i politycznej ówczesnego społeczeństwa polskiego. Z pewnością większą wartość posiadały opracowania naukowe, także te o charakterze popularyzatorskim. W jubileuszowym 1891 r., ważne było to, że wszystkie wypowiedzi popularyzowały wiedzę o konstytucji, jako ważnym elemencie tożsamości narodowej. Trafiały łatwo do zwolenników i sympatyków określonych nurtów politycznych, dając im poczucie własnych racji, popartych autorytetem samej nauki. Nie miały one wszakże większego znaczenia dla rozwoju badań nad problematyką Sejmu Wielkiego.

Paweł Sierżęga (Rzeszów)

THE 3RD MAY CONSTITUTION IN GALICIAN HISTORICAL THOUGHT AND JOURNALISM IN 1891

Summary

A lot of attention has been devoted to the celebrations of the centenary of the 3rd May Constitution in 1891 so far, they also occupy a large portion of literature. Until this day, however, these issues lack a monographic elaboration being in reference to the Austrian annexed territory as a whole with the widely perceived province taken into consideration. This article is mainly focused on the analysis of works created in connection with the celebration of the centenary of its passing. The content of this act inspired many creative environments. It was discussed by historians of law, of political history, economists, literary scientists and journalists. The discussion was more often a spontaneous reaction resulting from the need to get involved in current affairs, an excuse to present one's own thoughts and views on socio-political problems than a scientific elaboration base on a solid background. Each of those cases is interesting for a historian. It gives an opportunity to follow how ideology was 'smuggled' in a disguise of memorabilia, how the centenary was attempted to be used for promoting various national values and ideas, their choice depending on political groups and authors speaking on their behalf. Texts on the 3rd May Constitution were hardly ever in accordance with the requirements of a historical work. Such an approach was characteristic for the academic representatives of science: Ludwik Finkel, Oswald Balzer, August Sokołowski or Stanisław Starzyński. They were looking for methodological solutions which would allow not only to get acquainted with facts but also to present them in cause-result connections, mutual interdependencies deeply rooted in the world's history. In this way they attempted to rationalize the historical awareness of both well-educated and less educated readers. In contrast to those authors, among a wide group of political activists and journalists connected ideologically with specific ideological currents, the trend of searching not really for facts but for their interpretations or even searching for facts to which it would be easy to attach a specific interpretation, was prevalent. Quite frequently these facts were used almost instrumentally. Attempts were made to make the past

¹ Wyjątkiem może być tu praca E.T. Breitera, *Słowo o konstytucji 3 maja 1791 r.*, Lwów 1891, gdzie autor poddał ustawę majową wyłącznie surowej krytyce.

justify the space of ideas integrated with a specific vision of suggested socio-political solutions. The elaborations became in such cases an axiological discourse in which not necessarily some form of dialogue was being sought but rather it served establishing changes in current socio-political order. One's own ideology was made tightly connected with the national heritage which part was the May act. Arguments were sought indicating the exclusiveness of inheritance rights to the constitutional ideas, at the same time questioning the opposition's rights to feel the heir of national tradition connected with the activity of the *sejm czteroletni* (the gathering of the Parliament which lasted four years and ended with passing the 3rd May Constitution). It is difficult to say, what was its real influence on the historical or political culture of Polish society's shaping at that time. Surely scientific elaborations were of a greater value including those of a popularizing character. In the jubilee year 1891 it is crucial that both kinds of works popularized the knowledge about the Constitution as an important element building national identity. However, they did not have any greater meaning for the development of studies on the issues connected with *Sejm Wielki* (the gathering of the Parliament which lasted four years and ended with passing the 3rd May Constitution).